

Hıristiyan ve İslâm Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dinî Toplantı: İznik Konsili

Mustafa Sinanoğlu*

A Religious Gathering Subject to Debate in Christian and Islamic Sources: the Council of Nicea

The Council of Nicea (325), regarded as the first ecumenical council in the history of Christianity and representing an important starting point for both the Christian creed and the building of the Church, will here be treated in the light of both Christian and Islamic sources. The Christian sources will be analyzed to discover whether or not religious reasons alone may account for the holding of the council, and it will focus on the subjects of debate at the council, its decisions, and consequences. Consideration of the Islamic sources will dwell on the character of the presentation of the subject of Council of Nicea and its perspective concerning the debated issues. The conclusion presents a comparison of the perspectives displayed in the Christian and Islamic literature.

Hız. İslâ'nın tebliğinde havâîlerine inşa edeceğini vâdettiği kilise, havâîler döneminden itibaren Hıristiyanlık'ta dinî hayatın merkezinde yer alan bir kurum haline gelmiştir¹. Öte yandan Hız. İslâ'nın kısa süren tebliğ faaliyetinden sonra müntesiplerinin muhatap oldukları öğretileri anlama gayretleri neticesinde karşılaştıkları dinî meselelere, yahudilerden gördükleri tepki ve Roma İmparatorluğu'nun baskıları da eklendiğinde, dinî olanların yanında siyasî etkenlerle Hıristiyanlığın ilk dönemden itibaren çeşitli akîde problemleriyle karşılaştığı bilinmektedir. Bu problemler ise yerel kiliselerde veya duruma göre yerel kiliselere bağlı piskoposların katılı-

* Dr. Mustafa Sinanoğlu, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).

1 Matta İncili'nde Hız. İslâ'nın "Sen Petrus'sun ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım; ve ölümler diyarının kapıları onu yenmeyecektir." (16/18) şeklindeki ifadelerle havâîlerinden Petrus'a kilisesini inşa edeceğini bildirdiği aktarılmaktadır. Hıristiyanlık'ta kilise, İslâ'ya inananların kutsal birlikteliğiyle yeryüzünde İslâ'yı temsil eden ve Kutsal Ruh'un (Rûhulkudûs) himayesinde olan bir kurumdur. Katolik öğretiyeye göre Kilise'nin kaynağı, Hıristiyanlıktaki konumu ve tarihi için bk. Ludwig Ott, *Fundamentals of Catholic Dogma* (Almanca'dan trc. Patrick Lynch), Tan Books And Publishers, Rockford., Illinois 1974, s. 270-313; Geoffrey Chapman, *Catechism of the Catholic Church*, The Bath Press, Avon 1994, s. 170-223.

mıyla evrensel (ekümenik) boyutta düzenlenen dinî toplantılarda ele alınıp tartışılmak suretiyle bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Ekümenik konsillerde alınan kararlar veya çıkan ihtilaflar neticesinde Hıristiyanlık farklı kiliseleri, inanç esasları ve kurumlarıyla bugünkü yapısını kazanmıştır. Dolayısıyla, Hıristiyanlığı kilise ve kiliseye bağlı olarak Kutsal Ruh'un himayesi altında gerçekleştirilen konsiller oluşturagelmıştır.

Bu makalede Hıristiyanlık tarihindeki ilk ekümenik konsil olarak kabul edilen ve gerek Hıristiyan akidesinin gerekse kilisenin yapılanmasında önemli bir başlangıç noktasını teşkil eden İznik Konsili (325) Hıristiyan ve İslâm kaynaklarından yararlanılarak ele alınacaktır. Öncelikle konsili hazırlayan sebepler, tartışma konuları, kararları ve sonuçları Hıristiyan kaynaklardan hareketle ortaya konulmaya çalışılacaktır. İslâm kaynaklarında konunun nasıl takdim edildiği hususu üzerinde durulduktan sonra Hıristiyan ve İslâm literatüründe sergilenen yaklaşımların bir mukayesesine gidilecektir.

Bu konu Hıristiyan kaynaklarında konsile bizzat katılan kilise babalarının kitaplarında, konsil kararlarının yayımlandığı metinlerde, kilise ve konsil tarihlerinde ve günümüz literatüründe etraflıca işlenmiş olmasına rağmen İslâm kaynaklarını oluşturan tarih kitaplarında, el-milel ve'n-nihal türü mezhepler tarihi eserlerinde ve Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyelerde sınırlı bir hacimle ele alınmıştır. Konsilde tartışılan hususlar itibariyle söz konusu iki dinin literatürü arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Türkçe'de kaleme alınan dinler tarihi veya Hıristiyanlık'la ilgili bazı kitaplarda İznik Konsili'ne kısaca değinilmiş, bir kısmında da Hıristiyan kaynaklardakilerle çelişik bilgilere yer verilmiştir².

2 Ülkemizde Hıristiyanlık için böylesine önemli bir konuyu ele alan çalışma sayısı sınırlı olup bazıları da araştırma keyfiyeti taşımamaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet dönemi dinler tarihi çalışmalarının öncüsü olan Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* adlı kitabının Hıristiyanlık'la ilgili bölümünde sadece Hz. İsa'nın tabiatı hakkındaki akidevi tartışmalardan bahsetmek suretiyle İznik Konsili'ne kısaca değinmiştir (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1955, s. 133). Mehmet Aydın da *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık* isimli çalışmasında İznik Konsili'ni hazırlayan teolojik ihtilafları ve siyasî âmilleri kısaca özetledikten sonra Konsil'de Hz. İsa'nın tabiatı ve "baba" ile ilişkisinin mahiyeti hakkında alınan kararları aktarmakla yetinmiştir (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 23-24). *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık* adlı kitabında Suat Yıldırım ise konsili hazırlayan çeşitli sebepleri ve alınan kararları sıraladıktan sonra Ahd-i Cedid'i oluşturan kitapların bu Konsil'de belirlendiği şeklinde Hıristiyan kaynaklarda bulunmayan bir hususa da işaret etmiştir (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.180). Şaban Kuzgun da *Hıristiyan Batı Kültürünün Ana Kaynağı Kitabı Mukaddes'in Kutsallığı Üzerine: Dört İncil Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası ve Çelişkileri* adlı eserinin İznik Konsili'ni işlediği bölümünde uzun tartışmalardan sonra Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili olarak karara bağlandığını iddia ettiği bazı hususlardan bahsetmektedir ki bunlara Hıristiyan kaynaklarda rastlanılamamaktadır. Öte yandan İncillerin sayısının bu konsilde dörtle sınırlandırıldığını belirttikten sonra "Aslında İznik Konsili, Yeni Ahid'in kanonizasyonu ile ilgili olarak toplanmış bir konsil olmamakla beraber, bu konsilde çeşitli görüş sahiplerinin görüşleri reddedilmekle, o görüş sahiplerinin ellerindeki İncilleri'nde reddedilmiş sayılması bakımından çok önemlidir. Daha sonraki konsillerde gerçekleştirilen kanonizasyonun esas dayanağı İznik Konsili kararlarıdır. Bugün elde mevcut olan Yeni Ahid'de yer alan kitapların tam olarak tesbiti, m.s. 364 yılında Lodesya'da yapılan konsilde gerçekleşmiştir." şeklinde konsiller tarihi açısından da ihtiyata yaklaşılmaması gereken hususları ifade etmektedir (Kayseri, 1990, s. 120-124).

Bu çalışma, geçmişte diğer din ve inançların temel öğretilerini İslâm dininin esasları açısından (usûlüddin) değerlendirecek kadar tanıma gayreti içinde olan, onların dinî literatürleri ve müesseselerini belli seviyede bilme ilgi ve duyarlılığını gösteren kelâm ulemâsının misyonunu sahiplenmeyi hedeflerken ülkemizde akademik çevrelerin dahi hakkında oldukça sınırlı ve ihtilafli mâlumâta sahip bulunduğu, Hıristiyanlık için dönüm noktası teşkil eden İznik Konsili'ni orijinal kaynaklara müracaatla aydınlatmaya çalışmaktadır. Öte yandan farklı kültürlerden insanların artarak daha yakın ilişkilere girdikleri günümüzde, birbirlerinin inançları hakkında da doğru bilgi sahibi olmaları gereği söz konusudur. Müslüman, hıristiyan ve yahudi toplumlarının teolojik, coğrafi ve tarihî sebeplerle birbirlerinin dinleri hakkında daha sağlıklı bilgilere sahip bulunmaları ise, entelektüel bir meraktan öte, günümüz şartları açısından da bir ihtiyaçtır.

Konsili Hazırlayan Sebepler

Havarîler döneminden itibaren hıristiyanlar, Hz. İsa'nın tebliğ ettikleri hususları ve yazıya geçirilmeye başlanan kutsal metinleri anlamaya yönelik çaba sarfetmişler, çeşitli kültürel ve felsefi tesirlerle gerek itikâdî konularda gerekse şeriatın uygulanmasında farklı yorumlara sahip olmaya başlamışlardır³.

Mehmet Çelik'in *Süryani Tarihi (I)* adlı eserinde İznik Konsili Türkçe'de yapılan diğer çalışmalara nispetle daha geniş bir şekilde ele alınmaktadır (Ayraç Yayınları, Ankara 1996, s. 105-124). Ancak Çelik'in *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi* adlı kitabında önceki eserinin ilgili kısımlarında böyle bir bilgi olmadığı halde akıdeyle ilgili diğer kararların yanında bu konsilde Kilise'nin farklı metinler ihtiva eden İncilleri imha ederek mevcut dördünü tespit ettiği şeklinde bir kayıt bulunmaktadır (Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s. 53, 55).

Ariusçuluğun doğuşu ve doktrinleri hakkında Bilal Baş tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tezde, İncillerden itibaren Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki kristoloji anlayışları, Arius'un kristolojisi ve İznik Konsili'nde konuyla ilgili olarak gerçekleşen tartışmalar üzerinde durulmuş, daha çok Hıristiyan kaynaklara bağlı kalınmıştır [bk. Bilal Baş, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ariusçuluk* (Yüksek lisans tezi, 1999), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 46-57].

Öte yandan İznik Konsili Hıristiyan teolog veya din adamları tarafından Türkçe'de yazılan veya çevrilen bazı eserlerde de kısaca ele alınmıştır. Francis Dvornik'in *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a* adıyla Mehmet Aydın tarafından Türkçe'ye çevrilen kitabında söz konusu konsil hakkında bilgi verilmiş, Hz. İsa'nın tabiatı ve "Baba" ile ilişkisi, Paskalya Bayramı'nın tarihinin tesbiti ve kilise disipliniyle ilgili bazı hususların belirlenmesi şeklindeki üç farklı konu ile ilgili tartışmalar kaydedilmiş ve konsilin sonuçları üzerinde durulmuştur ([İngilizce'den Fransızca'ya trc. Soeur Jean-Marie, Fransızca'dan Türkçe'ye trc. Mehmet Aydın], *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1992, s. 5-10). Katolik teolog Thomas Michel, *Hıristiyan Tanınımına Giriş* adlı eserinde Athanasius ve Arius'un Tanrı'nın kelâmı'nı tenleşmesi ve beşer İsa'da kalması hususunda mutabık olmalarına rağmen Kelâm'ın tabiatı hakkındaki görüş ayrılıklarının Kilise'de uyuşmazlıklara sebep olduğundan İznik Konsili'nin toplandığını ve İsa'da tenleşen Kelâm'ın Tanrı'nın tabiatından geldiği, ezeli ve yaratılmamış olduğu şeklindeki inancın ağır bastığını ifade etmektedir (Ohan Basmevi, İstanbul 1992, s. 99-100). İsa Karataş ise *Gerçekleri Saptıranlar* adlı kitabında İznik Konsili'nin başlıca toplanma sebebini teşkil eden Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili akide tartışmalarını ve konsilin sonuçlarını kısaca özetledikten sonra muteber İncillerin sayısının bu konsilde dörtle sınırlandırıldığı şeklindeki iddiaları yanlış bularak cevaplamaya çalışmaktadır (Lütuf Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 32-52). Daniel Wickwire *Yahudi, Hıristiyanlık ve İslam Kaynaklarına Göre Kutsal Kitabın Değişmezliği* adlı çalışmasının "İznik Konseyinde Neler Oldu?" başlıklı bölümünde akıdeyle ilgili tartışmaları Thomas Michel'in mezkur kitabından iktibaslarla tasvir ettikten sonra bu Konsil'de İncil'in tahrif edilmediğini ispatlamaya çalışmıştır (Lütuf Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 321-323).

3 Hz. İsa'dan sonra Hıristiyanlık, yahudi olmayan milletler arasında da yayıldı. Böylece hıristiyan cemaati, geniş anlamda Kudüs ve Filistin'de hatta diasporada yaşayan yahudi ırkına mensup hıristiyanları, dar

Hıristiyanlık her şeyden önce İsa Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanca⁴ sahip olduğu için İsa'nın kimliğiyle insanî ve ilâhî tabiatı meselesi ilk dönemlerden itibaren asıl tartışma konusunu teşkil etmiş, bu alanda da farklı görüşler, çeşitli itizâlî hareketler ortaya çıkmıştır.

İlk dönemde Kilise'deki Yahudi kaynaklı Tanrı inancı, yaklaşık I. yüzyılın sonuna doğru Yeni Eflâtuncu felsefenin etkisi ve yahudilerin yaşadığı toprakların dışında bulunan Yunan-Roma kökenli insanları hıristiyanlaştırma amacının sonunda değişikliğe uğramaya başlamıştır. Tanrı kavramı biri teslîs, diğeri Tanrı'nın enkarnasyonu olarak İsa figürü ile ilişkilendirilmiş, bu gelişmeler, onun yeryüzünde yaşarken bedene bürünmesi, insanî özelliğinin mi yoksa ilâhî özelliğinin mi ağır bastığı tartışmalarını gündeme getirmiştir. Bugünkü Hıristiyanlık dünyasının da büyük oranda kabul ettiği, İsa'da insanlık ve ilâhlık unsurlarının eş oranda bulunduğu fikri (dyophysites) Hıristiyanlığa göre Ortodoks çizgiyi temsil ederken, I. yüzyılın ikinci yarısında yahudi menşeli hıristiyanların Nâsıralılar diye isimlendirilen bir grubu Hz. İsa hakkında Ortodoks inancı benimsemiş, Ebioniler diye isimlendirilen ve heretik sayılan ikinci grup ise İsa'da ilâhlık değil, yalnızca insanlık unsurunun bulunduğu (subordionist), İsa'nın bâkire Meryem'den mucizevî bir tarzda

anlamda ise Kudüs ve Filistin kiliselerine mensup, Hz. İsa'nın mesajını benimseyip Tevrat'ı kabul ederek Yahudi şeriati üzere yaşayan ve başlarında İncillerde İsa'nın kardeşi olarak geçen (Matta 13/55; Markos 6/3) Ya'kûb'un bulunduğu "yahudi menşeli hıristiyanlar"la; liderliğini Pavlus'un yaptığı, yahudilerin dışındaki ırk ve dinlere mensupken Hıristiyan olanları ifade eden helenistik eğilimli "putperest menşeli hıristiyanlar" adı altında iki ana gruba ayrıldılar. Milâttan sonra 52 yılında Kudüs'te toplanan Havâfîler Konsili'nde alınan kararla putperest menşeli hıristiyanlar bazı kurallar dışında (bk. Resullerin İşleri 15/28-29) yahudi şeriatından muaf tutulmuşlardır. Yahudi menşeli hıristiyanlar ise Mûsâ şeriatının geçersiz kılınmasını kabul etmiyorlardı. Ancak bunlardan bazıları Havâfîler Konsili'nin ilgili kararına uyararak, bir kısmı da putperest menşeli hıristiyanların da şeriatla yükümlü olduğunu ileri sürüyorlardı. Kudüs'ün 70 yılında Romalılar'ın eline geçmesinden kısa bir süre önce yahudiler Ya'kûb'u öldürdüler. Ya'kûb'a bağlı yahudi menşeli hıristiyanlar ise Ürdün'deki Pella şehrine çekildiler. Havâfîler döneminin sonuna doğru bir çok gruba bölünen bu cemaat, Ebioniler (Ebionites "fakirler") adıyla yaklaşık VI. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdüler. Kilise'nin uydurma ilân ettiği pek çok gelenekte Ebionilerin derin tesirleri vardır. Ebionilerin elindeki İnciller kanonik İncillerden oldukça farklı olup erken Hıristiyanlık düşüncesini yansıtır (bk. Henry Chadwick, *The Early Church*, Penguin Books, London 1993, s. 19-23).

- 4 Hz. İsa'nın semaya yükseltilmesinden on gün sonra Pentekost Bayramı'nda "kutsal ruh" un inişinin ardından Petrus'un "Bu İsa'yı Allah'tan kıyam ettirdi ve biz hepimiz bunun şahitleriyiz. İmdi Allah'ın sağ eliyle yükseltilmiş, Baba'dan Rûhulkudüs vaadini almış olup sizin bu gördüğünüzü ve işittiğinizi döktü...İmdi bütün İsrail evi gerçekten bilsin ki kendisini haça gerdiğiniz bu İsa'yı Allah hem Rab hem Mesih etmiştir." (Resullerin İşleri 2/32-36) şeklindeki ifadelerle yaptığı vaaz Hıristiyan inanç esaslarının ilk şeklini özetle ortaya koymaktadır. "Göğün ve yerin yaratıcısı kâdir-i mutlak baba Tanrı'ya; O'nun biricik oğlu Rab İsa Mesih'e; O'nun kutsal ruhtan olduğuna, bâkire Meryem'den doğduğuna; Pontius Pilatus zamanında ıstırap çektiğine, çarmıha gerildiğine, öldüğüne ve gömüldüğüne; ölümler diyarına indiğine, üçüncü gün ölümler arasından dirildiğine; göklere yükseldiğine, Tanrı'nın, kâdir-i mutlak babanın sağına oturduğuna; Oradan ölümler ve dirileri yargılamak üzere incecğine; kutsal ruha; kutsal evrensel kiliseye, azizlerin birliğine; günahların başışlanacağına; bedeninin dirileceğine; ebedî hayata inanırım." şeklindeki "Havâfîlerin İman Esasları" Tanrı'nın, ölümlerden diriltilerek Rab ve Mesih yaptığı İsa'da bedenleşmesi anlayışı etrafında geliştirilmiştir (bk. Henry Bettenson, *Documents of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford 1977, s. 23-24). Bu akide Petrus tarafından kurulan Roma kilisesinin kurduğu esaslar olması bakımından önemli olup, bunların dışında Hıristiyanlığın temel akidesi ilk dört ekümenik konsilde belirlenmiştir.

doğmadığına inanmışlardır.⁵ Bu dönemin diğer bir heretik akımını ise Marcionist ve gnostik anlayışlardan da beslenen ve Tanrı'nın madde ile ilişkiye girmesi mümkün olmadığından İsa'nın da hiçbir zaman beşer olmadığına (monophysites) inanan Doketistler teşkil etmiştir.⁶

Mesih'in tabiatı ve teslis anlayışındaki yeri, baba ile ilişkileri, oğulun uluhiyyetiyle Tanrı'nın birliğinin nasıl uzlaştırılacağı gibi itikadî konular II. yüzyılda da giderek artan ihtilâflara sebep olmuştur. Bu dönemde Monarşianizm diye bilinen akım Tanrı'nın birliğine vurgu yapmış, birliğini tehlikeye düşürecek anlayışları reddetmiştir. Onlardan Samosatalı Paul'a (III. yüzyıl) göre Tanrı birdir ve O'nun kelâmı bir beşer olarak Meryem'den doğan İsa'ya hulûl etmiştir. Praxeas (I. yüzyılın sonu II. yüzyılın başları) ve Smyrnalı Noetus'un (II. yüzyıl) da baba ile oğul arasında ayırım yapmaktan kaçındıkları belirtilmektedir. Sabellius'un (III. yüzyıl) temsil ettiği bir diğer Monarşian akım ise Tanrı'nın kendi tabiatında bir olduğunu; ancak yaratılıştaki "baba", kurtarıcılıkta Tanrı'nın kelâmının kendisine hulûl ettiği "oğul", kutsama ve Kilise'nin yönlendirilmesinde "kutsal ruh" olarak tezahür ettiğini kabul etmiştir. Tarihçi Epiphanius (315-403), Sabellius'un doktrinini bir Tanrı'da üç ismin veya üç fonksiyonun bulunması şeklinde açıklamıştır.⁷

Antakya ekolüne mensup Lucian (ö. 312) III. yüzyılda Hz. İsa'ya hulûl etmiş olan kelâmın sonradan yaratıldığı ve Tanrı'nın ezeli kelâmından farklı olduğu şeklinde bir kristoloji anlayışı geliştirmiştir. İsa Mesih'e hulûl etmiş olan Tanrı'nın kelâmı yaratılmışların hepsinden önce yaratıldığı için beşerin üstünde bir konumdadır. Ancak beşerî özelliklere de sahip bulunduğu için Tanrı'dan farklı ve aşağı bir konumdadır.⁸ Lucian'ın ana hatlarıyla ifade edilen kristoloji anlayışı talebelerinden Arius'un (ö. 336) IV. yüzyılda teslis anlayışına karşı olan ve zamanla Ariusçuluk diye adlandırılan heretik bir ekolü geliştirmesine zemin hazırlamıştır.⁹

- 5 B. Lonergan, *The Way to Nicea: the Dialectical Development of Trinitarian Theology* (trc. C. O'Donovan), Darton, Longman and Todd, London 1976, s. 18-27; J. N. D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, Adam and Charles Black, London 1977, s. 138-139.
- 6 Hz. İsa'nın tabiatı hakkında milâdî I. yüzyılda gerçekleşen tartışmalarda, Ebionilerin aksine, onun hiçbir zaman beşer olmadığını, ama öyle göründüğünü ileri süren bu heretik gruba Grekçe "gibi görünmek" anlamına gelen "dokein" fiilinden hareketle Doketistler ismi verilmiştir. Onlara göre aşkın bir varlık olan Tanrı'nın madde ile ilişkiye girmesi mümkün olmadığından İsa da hiçbir zaman beşer olmamış, ancak beşer gibi görünmüştür. Onlar böylece yalnızca İsa'da gerçekleştiğine inanılan tenâsüh anlayışını değil, aynı zamanda çarmıha gerilmek suretiyle insanlığın aslı günahına kefarete olması ve yeniden diriltilmesi anlayışlarını da reddetmiş oldular. J. N. D. Kelly, *a.g.e.*, s. 141-142.
- 7 Hıristiyanlık tarihinde milâdî II. yüzyılda ortaya çıkan ve III. yüzyılda da devam eden Monarşianizm akımı için bk. Philip Huges, *A History of The Church*, Sheed & Ward, London 1952, I, 100-103, Henry Chadwick, *a.g.e.*, s. 113-115; Ayrıca bk. P. J. Hamell, "Monarchianism", *New Catholic Encyclopedia*, IX, 1019-1020.
- 8 Lucian'ın Antakya ekolününün Monarşian din adamlarından Samosatalı Paul'un öğrencisi olduğu bilindiğine göre Arius'un fikirlerinde Antakya Kilisesi'nin önemli ölçüde etkin olduğu hususu ortadadır. Lucian'ın kristoloji anlayışı için bk. J. N. D. Kelly, *a.g.e.*, s. 230-231.
- 9 Arius'un Ortodoks Hıristiyan anlayışa uymayan görüşlerini açıkladığı 318 yılından önceki hayatı hakkında milâdî III. yüzyılın ikinci yarısında Libya'da doğduğu, Nicomedialı Eusebius ile beraber Antakya Kilisesinde Lucian'dan ders aldığı ve bir süre İskenderiye Kilisesi'nde rahiplik yaptığı şeklindeki oldukça sınırlı

Yeni Eflâtuncu felsefenin tesirinde kalan Arius, aşkın bir Tanrı anlayışı üzerine yoğunlaştırdığı fikirlerini ilk defa 318 yılında Baucalis başrahibi iken açıklamış ve onları önce Mısır ve çevresinde din adamları ve halk arasında yaymaya başlamıştır. Tanrı'nın oğlunun doğmadan önce de mevcut olup olmadığı şeklinde sorular yönelmek ve Kitâb-ı Mukaddes'ten "Eğer beni sevseydiniz babaya gittiğim için severdiniz. Çünkü baba benden büyüktür."¹⁰, "Rab beni yarattı (teşkil etti)."¹¹ gibi ifadeleri kullanmak suretiyle mesajının halk arasında daha kolay anlaşılmasına gayret etmiştir.¹² Arius Mısır'ı terketmeden önce *Thalia* adlı eserinde söz konusu fikirlerini manzum halde kaleme almıştır.¹³ Ona göre Tanrı bir, varlığı kendinden, doğurulmamış, ezeli, ebedî ve mürekkep olmayan, irade, ilim, gâye, hikmet ve kelâm sahibi bir varlıktır. Tanrı başka varlıklar tarafından kavranamaz. O, ezelden beri baba değildir, kendi iradesiyle oğlu (İsâ) yoktan yarattığında baba olmuş, diğer varlıkları da yoktan yaratmıştır.¹⁴ Kutsal Ruh ise oğlun aracılığıyla yaratılmıştır ve derece olarak ondan aşağıdadır. Arius'a göre ontolojik olarak mutlak aşkın Tanrı babadır, oğul ve kutsal ruh ise Tanrı değil, O'nun yaratıklarıdır. Arius'un Tanrı ile oğlu alâkalandırma şeklinde de Yeni Eflâtuncu felsefenin tesiri görülmektedir. Tanrı madde ile ilişkiye girmemiş, bütün mahlukattan önce İsâ'yı yaratmıştır. O, Roma İmparatoru I. Konstantinos'a sunduğu inanç esasları metninde İsâ'nın Tanrı ile diğer varlıklar arasında yaratılışa aracılık ettiğini belirtmiştir.¹⁵ Arius, Nicomedialı Eusebius'a yazdığı mektupta Tanrı ve oğlunun ezeli oldukları şeklindeki anlayışına katılmadıkları için İskenderiye Piskoposu Alexander'ın kendilerini inançsızlıkla suçladığını, baskı altında tuttuğunu, halbuki Tanrı ve oğlun ezelden beri birlikte var olduklarını söylemenin mümkün olmadığını, Tanrı'nın oğuldan kadim olduğunu, aksi takdirde oğlun baba ile aynı özü (ousia, Gr.) paylaşılan veya O'ndan sudür etmiş, hatta O'nun gibi kendi başına var olabilen bir varlık olarak kabul edilmesi gerekeceğini; halbuki oğlun sonradan yaratıldığını ifade etmektedir¹⁶. Arius, İskenderiyeli Alexander'a yazdığı mektupta da babanın oğlu kendi özünden değil, fakat

bilgilerin dışında bir şey bilinmemektedir. Onun fikirleri ve kilise içindeki mücadelesi hakkında bilgi kaynaklanmızı ise Eusebius (ö. 339), Athanasius (ö. 373), Socrates Scholasticus (ö. 450), Sozomenus (milâdi V. yüzyıl) ve Theodoret (ö. 458) gibi Kilise tarihçilerinin eserleri ve bu konuyu işleyen bazı araştırmalar teşkil etmektedir.

10 Yuhanna 14/28.

11 Süleyman'ın Meselleri 8/22.

12 Roman Williams, *Arius: Heresy and Tradition*, Darton. Longman and Todd, London 1987, s. 95-98.

13 Arius'un *Thalia* adlı eserinden oldukça sınırlı metinler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Onunla ilgili ilk atıflara Athanasius'un *De Synodis* adlı eserinde rastlanmaktadır (bk. Athanasius, *Select Writings and Letters* (ed. A. Robertson, *The Nicene and Post-Nicene Fathers*, ed. Ph. Schaff-H. Wace içinde) T & T Clark, Edinburgh 1991, second series: IV, 457).

14 bk. Athanasius, *a.g.e.*, IV, 457-458; Ayrıca bk. Theodoret, *The Ecclesiastical History, Dialogues and Letters* (ed. A. Robertson, *The Nicene and Post-Nicene Fathers: Theodoret, Jerome, Gennadius, Rufines*, ed. Ph. Schaff-H. Wace içinde) T & T Clark, Edinburgh 1991, second series: III, 33-34; R. Williams, *a.g.e.*, s. 95-98.

15 R. Williams, *a.g.e.*, s. 96.

16 Arius Nicomedialı Eusebius'a yazdığı mektupta "Tanrı ezeldir, oğlun (yaratılışının) ise bir başlangıcı vardır ve o Tanrı'nın bir parçası değildir." dedikleri için suçlandıklarını ifade etmektedir. Mektubun metni için bk. Theodoret, *a.g.e.*, III, 41-42.

diğer yaratılmışlardan da farklı ve üstün bir konumda yarattığını dile getirerek oğlun aracılık konumunu vurgulamıştır.¹⁷ Yine *Thalia* adlı eserinde Tanrı nasıl dileydiyse oğlun öyle olduğunu, onun Tanrı'yı kavrayamayacağını belirtmiştir.¹⁸

Tanrı'nın birliği anlayışıyla uyuşmadığı gerekçesiyle baba ile oğlun aynı özü paylaştığı şeklinde Kilise öğretisine karşı çıkan Arius, Tanrı-âlem ilişkisini ise oğlun aracılığıyla kurmuştur. Arius'un oğlu yaratılmış kabul etmesine rağmen onu diğer varlıklardan da farklı bir statüye koyması gnostiklerin yarı Tanrı anlayışlarını çağrıştırmaktadır. Arius'un oğulda gerçekleşen enkarnasyonu açıkça izah edememesi, özellikle baba, oğul ve diğer varlıklar arasındaki ontolojik farklılığa yoğunlaşmış olması, Hıristiyan düşüncesindeki kurtuluş ve kristoloji bağlantısını gelenek açısından çelişkisiz bir şekilde açıklamasını mümkün kılamamıştır. Bu hususlar dışında Ariusçuların geleneksel kiliseyle herhangi bir ihtilâfları olmamıştır.¹⁹

Kaynaklarda İskenderiye Piskoposu Alexander'ın, İsa Mesih'in tabiatı hakkındaki farklı anlayışlarını reddetmesine rağmen Ariusçulara karşı ilk etapta menfi tavır almadığı ve bu sebeple diğer din adamları tarafından suçlandığı belirtilmektedir. Ancak, Arius'un fikirlerinin kısa sürede İskenderiye ve çevresinde din adamları ve halk arasında geniş ilgi uyandırması gelenekçi kilise çevrelerinin rahatsızlığını arttırmaya devam etti. Yaklaşık üç yıllık bir süre sonunda Alexander, Arius ve taraftarlarını görüşlerinden vazgeçirmek amacıyla 320 ya da 321 yılında bir sinod topladı. Fakat onlar oğlun sonradan yaratıldığı ve Tanrı ile aynı özden olmadığı şeklindeki görüşlerinde ısrar ettiklerinden Alexander, Arius ve taraftarlarını Kilise'den aforoz etti.²⁰ Bunun üzerine Arius, başta Nicomedialı Eusebius olmak üzere bazı piskoposlara İskenderiye sinodunun haksız kararını bildirerek desteklerini talep ettiği mektuplar yazdı.²¹ Daha sonra Mısır'dan ayrılıp Filistin ve Anadolu'nun önemli merkezlerini ziyaret etti, siyasi nüfuzları da güçlü olan Nicomedialı Eusebius ve Kayserialı Eusebius ile başka piskoposların da desteğini aldı.²² Nitekim her iki piskopos da kendi bölgelerinde Ariusçuların haklılığını karara bağlayan birer sinod düzenlemişler ve bu durumu diğer piskoposlara mektupla bildirerek Doğu Roma genelinde İskenderiyeli Alexander'ın aleyhine bir kâroyu oluşmasını sağlamışlardır.

17 Arius İskenderiye Piskoposu Alexander'a yazdığı mektubunda açıkça oğul için "O'ndan" (Romalılara Mektup 11/36), "Bağrından doğan" (Mezmurlar 110/3) ve "Baba'dan çıktım ve dünyaya geldim." (Yuhanna 16/28) şeklindeki ifadelerin lafzî anlamıyla kabul edilmemesi gerektiğine, aksi takdirde mürekkep, bölünebilir, değişken ve maddî varlığı olan bir Tanrı anlayışına gidileceğine dikkat çekmektedir. Mektup metni için bk. Athanasius, *a.g.e.*, IV, 458

18 Athanasius, *a.g.e.*, IV, 457-458.

19 bk. Bilal Baş, *a.g.e.*, s. 36-40, 51-57.

20 Sozomen, *The Ecclesiastical History* (ed. A. C. Zenos, *The Nicene and Post-Nicene Fathers:Socrates, Sozomenus: Church Histories*, ed. Ph. Schaff-H. Wace içinde) T & T Clark, Edinburgh 1989, second series: II, 251-252; Ayrıca bk. Socrates Scholasticus, *The Ecclesiastical History* (ed. A. C. Zenos, *The Nicene and Post-Nicene Fathers:Socrates, Sozomenus: Church Histories*, ed. Ph. Schaff-H. Wace içinde) T & T Clark, Edinburgh 1989, second series: II, 3.

21 bk. Theodoret, *a.g.e.*, III, 41-42.

22 Nitekim Kilise tarihçisi Theodoret, Nicomedialı Eusebius'un Tyrelî Paulinus'a Arius'un görüşlerini savunduğu ve desteğini talep ettiği mektup metnini aktarmaktadır (bk. Theodoret, *a.g.e.*, III, 42).

Arius ve onu destekleyen piskoposların destekleri İskenderiyeli Alexander üzerinde yoğun bir baskı oluşturdu ve onu haksız bulanların sayısı gün geçtikçe arttı. Bunun üzerine o da bazı piskoposlara Arius'un görüşlerini özetleyip reddeden mektuplar gönderdi. Bu mektuplarda kutsal metindeki "Salâhı seversin ve kötülüklerden nefret eylersin. Bunun için Tanrı senin ve sen Tanrı'nın, seni arkadaşlarından ziyade meseret yağdı ile meshetti."²³, "Baba'nın kucağında oturan biricik oğul, kendisi onu bildirdi."²⁴, "Başlangıçta yalnızca kelâm vardı."²⁵ şeklindeki ifadelerin geçmişte oğulun bulunmadığı bir dönemin olmadığına işaret ettiğini, dolayısıyla bunlarla Arius'un, oğulun sonradan yaratıldığı şeklindeki görüşünün çeliştiğini, "Ben babadayım, baba da bendedir."²⁶ ve "Ben ve baba biriz."²⁷ cümlelerinin babadan farklı oğul anlayışıyla uyum sağlamadığı; yine "Oğuldan başka hiç kimse babayı bilemez. Babadan başka hiç kimse de oğlu bilemez."²⁸ şeklindeki ifadelerin babanın mutlak bilgisine oğulun da sahip olduğuna işaret ettiği belirtiliyordu.²⁹ Söz konusu mektuplaşmalar sayesinde Ariusçularla İskenderiye piskoposu Alexander arasındaki teolojik görüş farklılıkları IV. yüzyılın Doğu Roma topraklarındaki bütün Kiliseleri etkisi altına almış, dinî birliği bozma yönünde ciddi bir tehdit unsuru haline gelmişti.

Bu dönemde Doğu ve Batı Roma imparatorluklarında meydana gelen bazı gelişmeler sonucu, Kiliseler arasındaki söz konusu dinî ihtilâflara siyâsî irade de müdahale etme durumunda kalmıştır. 313 yılında yayımladıkları Milan Fermanı'yla, Doğu Roma İmparatoru Licinius ile Batı Roma İmparatoru I. Konstantinos, sapıklık olarak vasıflandırdıkları Hıristiyanlığa topraklarında serbest din statüsü tanımışlar, hıristiyanlara yapılan zulme de son vermişlerdi. Ancak daha sonra Doğu Roma İmparatoru Licinius, topraklarındaki hıristiyanlara baskı uygulayıp zulmetmiş, cereyan eden teolojik tartışmalara da ilgisiz kalmıştır. Öte yandan 323 yılında iki imparator arasında gerçekleşen savaşta I. Konstantinos galip gelerek bütün Roma İmparatorluğu'nu hakimiyeti altına aldığı imparatorluğun doğusundaki Ariusçu piskoposlarla diğerleri arasındaki tartışmalar onu siyâsî birlik açısından da endişeye sevketmeye başladı. Bu sebeple güvenini kazanmış olan Kurtuba (Cordoba) Piskoposu Hosius'u (Ossius) bu ihtilâfı bertaraf etmek üzere görevlendirdi ve böylece din adamları arasındaki ihtilâflar siyâsî bir boyut da kazanmış oldu.³⁰ İmparator Konstantinos'un

23 Mezmurlar 45/7.

24 Yuhanna 1/18.

25 Yuhanna 1/1.

26 Yuhanna 14/10.

27 Yuhanna 10/30.

28 Matta 11/27.

29 İskenderiye piskoposu Alexander, İstanbul Piskoposu Alexander'a Ariusçuların şikâyet için bir mektup göndermiş, mektubunda Arius'un görüşlerinin ortodoks anlayışa aykırı olduğunu, kutsal metinlerden deliller kullanarak izah etmeye çalışmıştır. Mektup metni için bk. Theodoret, *a.g.e.*, III, 35-41; Ayrıca bk. Socrates Scholasticus, *a.g.e.*, II, 3-6.

30 Sozomen, *a.g.e.*, II, 252-253. Tarihçi Sozomen, İmparator I. Konstantinos'un dinî birlik açısından kaygı duyduğu konular arasında Paskalya Bayramı'nı Kiliselerin farklı tarihlerde kutlamasının da bulunduğu belirtmiştir (bk. *a.g.e.*, II, 252).

mektuplarıyla³¹ İskenderiye'ye giden Hosius, tarafları uzlaştırmak amacıyla 324'te Antakya'da bir sinod tertip etmiş, başarılı olamayınca Arius ve arkadaşlarının görüşlerini o da mahkûm etmiştir. Bunun üzerine Konstantinos, söz konusu ihtilafın giderilmesi ve başka konuların da ele alınması için batının ve doğunun bütün piskoposlarını davet ettiği ilk ekümenik konsili İznik'te (Nicea) toplamaya karar vermiştir.³²

Konsil Kararları

Konsil, İmparator I. Konstantinos'un şeref başkanlığıyla, Kurtuba Piskoposu Hosius'un yönetiminde çoğu doğudan olmak üzere imparatorluğun her tarafından 300 civarında piskopos, çok sayıda rahip ve bazı filozofların da katılımıyla 14 Haziran 325 tarihinde İznik'te imparatorluk sarayında başladı.³³ Konsile batıdan, ikisi Papa Sylvestere'nin temsilcisi olmak üzere sadece üç veya beş kişi katılmıştı.

Konsilde önce Aryüşçüler ifade edegeldikleri görüşlerini sunmuşlar, ancak bekledikleri ölçüde tepki görmüşlerdi. Hatta inanç esaslarını içeren metinler diğer piskoposlar tarafından yırtılmıştır. Bunun üzerine Arius'a destek veren Kayserialı Eusebius, İsa'nın yaratılmış olmadığını, babanın iradesinden neşet eden ikinci bir Tanrı makamında bulunduğunu dile getiren ve oğla tanrılıkla yaratılmışlık arasında bir konum veren inanç esasını her iki tarafı da uzlaştırmak amacıyla müzakereye açtı.³⁴ Ancak Athanasius ve Ancyralı Marcellus'un bunun da Ariusçular'ı durduramayacağı ve onları mahkûm edecek tarzda bir başka inanç esasının oluşturulması gerektiği yönündeki ısrarlı talebi sonuç getirdi. "Göğün ve yerin, görünen ve görünmeyen kâinatın yaratıcısı, kâdir-i mutlak tek bir baba Tanrı'ya; Tanrı'nın biricik oğlu, tek bir Rab İsa Mesih'e, yegâne doğurulmuş, babanın özünden (ousia) doğmuş, Tanrı'dan Tanrı, nurdan nur, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı olduğuna, tevlid edildiğine, yaratılmadığına, baba ile aynı tabiatta (homoousius) olduğuna, gökte ve yerde bulunan her şeyin onun vasıtasıyla yapıldığına, biz insanlar ve bizim kurtuluşumuz için semadan indiğine, bedenleştiğine ve insan olduğuna, (çarmıha gerilerek) ızdırap çektiğine, üçüncü gün (mezardan) dirildiğine ve göğe yükseldiğine, ölüleri ve dirileri yargılamak üzere geri geleceğine ve Kutsal Ruh'a inanınız." şeklindeki Hıristiyanlık tarihinin "İznik İnanç Esasları" olarak bilinen ilk ekümenik âmentüsü kabul edildi; ayrıca buna Ariusçuluğu aforoz eden şu cümle eklendi: "Tanrı'nın oğlunun ezeli olmadığını, doğmadan önce var olmadığını, yoktan veya babadan farklı öz ve tabiattan olduğunu, onun değişim veya dönüşüme açık yaratılmış

31 İmparator I. Konstantinos, Kurtuba Piskoposu Hosius'un aracılığıyla İskenderiye Piskoposu Alexander ve Arius'a gönderdiği mektupta aralarındaki ihtilafın büyütülmemesini ve bir uzlaşmaya varılmasını veya en azından halka indirgenmeden din adamları arasındaki bir iç mesele olarak kalmasını talep etmiştir. Mektup metni için bk. Socrates Scholasticus, *a.g.e.*, II, 6-7.

32 bk. Sozomen, *a.g.e.*, II, 253.

33 C. J. Hefele, *Histoire des Conciles*, Paris 1907, I, 416-422.

34 Kayserialı Eusebius'un İznik Konsil'inde tarafları uzlaştırmak için teklif ettiği kredo metni için bk. Athanasius, *a.g.e.*, IV, 73-76, 152; Theodoret, *a.g.e.*, III, 44-45, 49; Ayrıca bk. H. M. Gwatkin, *The Arian Controversy*, AMS Press, New York 1979, s. 29.

olduğunu söyleyenler ekümenik kilise tarafından aforoz edilecektir.”³⁵ İznik Konsili'nin İsa ile ilgili kararındaki temel kavramı “aynı özden (homo ousios)” ifadesi oluşturuyordu. Katolik görüşü yansıtan bu kavram doğulu piskoposların çoğunluğunca beğenilmemişti.

Metindeki “babanın özünden”, “babadan doğmuş” ifadeleriyle Ariuşçular'ın oğlun yoktan yaratıldığı ve tabiat itibarıyla baba ile hiçbir benzerliğinin bulunmadığı şeklindeki anlayışları reddedilmiştir. Oğlun Tanrı'dan geldiği³⁶ ifade edilse, kutsal kitaptaki “Her şey Tanrı'dandır.”³⁷ cümlesi gereği Ariuşçular'ın “Biz de Tanrı'danız.” şeklinde bir itiraz getirebilecekleri kaygısıyla özellikle “babanın özünden” ifadesinin tercih edildiği ileri sürülmektedir. Ariuşçular'ın, “Ebedî hayat da şu ki, seni, yalnız gerçek Tanrı'yu ve gönderdiğin İsa Mesih'i bilsinler diye”³⁸ cümlesine dayanarak gerçek Tanrı'nın yalnızca baba olduğu şeklindeki görüşleri de “Tanrı'dan gerçek Tanrı” ifadesiyle reddedilmiştir.³⁹

Ariuşçular, İsa için kullanılan “Tanrı'nın özünden” ifadesinin maddî çağrışım-lar yaptığı gerekçesiyle Tanrı'ya atfedilmesinin yanlış olacağı, “baba ile aynı özden” ifadesinin de Sabellius'un teslisi oluşturan unsurlar arasındaki ayırımı inkâr eden anlayışına benzediği, ayrıca metindeki bazı ifadelerin Kitâb-ı Mukaddes'te bulunmadığı şeklinde itirazlar öne sürmüşler, onların bu kaygılarına bazı piskoposlar da katılmışlardır. Ancak Kiliseler arasında birliği sağlamak ve aynı zamanda heretik grupları dışlamak amacıyla tesbit edilen inanç esaslarının kabul edilerek bütün piskoposlar tarafından imzalanması talep edilmiştir. Ariuşçularla birlikte Nicomedialı Eusebius, Nicealı Thiognis, Marmaricalı Theonas, Chalcedonlu Maris ve Ptolemaisli Secundus, inanç esasları metninde geçen “baba ile aynı özden” ifadesine katılmadıkları için metni imzalamamışlar, bu yüzden aforoz ve sürgün edilmişlerdir.⁴⁰

25 Ağustos 325 tarihinde sona eren konsilde ayrıca yahudilerle birlikte 14 Nisan'da kutlanan Paskalya Bayramı'nın tarihî bahar ekinoksunu takip eden ilk dolunaydan sonraki ilk pazar günü olarak tespit edilmiş; bazı Kiliselerin statüleri, rahipler sınıfının hiyerarşisi, yetkileri ve uymaları gereken kurullarla ilgili yirmi kadar da düzenleme yapılmıştır.⁴¹

35 Athanasius, *a.g.e.*, IV, 75; Theodoret, *a.g.e.*, III, 49; Ayrıca bk. *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church: Their Canons and Dogmatic Decrees* (ed. H. R. Percival, *The Nicene and Post-Nicene Fathers*, ed. Ph. Schaff-H. Wace içinde), T & T Clark, Edinburgh 1991, second series: XIV, 3.

36 Yuhanna 8/42.

37 Korintoslulara Birinci Mektup 8/6.

38 Yuhanna 17/3.

39 M. L'Abbé Hemmer, *Histoire de l'église*, Paris 1891, s. 202.

40 İznik Konsili'nde belirlenen kredoyu kabul etmedikleri için Ariuşçularla birlikte Kilise'den aforoz ve sürgün edilen beş piskoposun Nicomedialı Eusebius, Nicealı Thiognis kusa süre sonra İmparator I. Konstantinos'a Baba ile oğlun aynı özden olduğu anlayışını kabul ettiklerini belirten bir yazı takdim ederek cezalarından kurtuldular. bk. Socrates Scholasticus, *a.g.e.*, II, 10; Ayrıca bk. C. J. Hefele, *a.g.e.*, I, 446-447.

41 İznik Konsili'nde Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili tartışmalardan hareketle belirlenen kredo ve Paskalya Bayramı'nın tarihinin tespit edilmesi dışında kiliselerin statüleri, yapılanmalar ve din adamları hakkında yapılan düzenlemelerle ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. bk. *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church: Their Canons and Dogmatic Decrees*, XIV, 3-56; Ayrıca bk. C. J. Hefele,

Konsil Sonrası Gelişmeler

İmparator Konstantinos, İznik inanç esaslarını ve konsilin kararlarını imparatorluğun kanunları olarak da benimseyip ilan etmesine⁴² rağmen konsilden sonra Kiliselerine dönen piskoposlar, katılmadıkları hususları içerdiği için, bu inanç esaslarını kullanmamışlardır. Çünkü konsil, ekümenik inanç esasları oluşturmanın ötesinde Ariusçuluğu sindirmek için gerçekleştirilmiş, inanç esasları da bu amaca yönelik hazırlanmıştır. Ayrıca konsilin Ariusçuluk'la ilgili hedefleri de tutmamış, onlar mücadelelerine devam etmişler, hatta kendilerine yakınlık duyan Konstantinos'un kız kardeşi Konstantina'nın aracılığıyla Arius'u affettirmeyi de başarmışlar, ancak Arius 336 yılında ölmüştür. İmparator I. Konstantinos'un da 337 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Konstantius Ariusçuluğu benimsemiş, böylece mezhep VI. yüzyıla kadar imparatorluğun özellikle batı bölgesinde etkinliğini sürdürmüştür.⁴³ Hıristiyanlık'ta inanç esasları tartışmaları sonradan gerçekleştirilen I. İstanbul (381), Efes (431) ve Kadıköy (451) konsillerinde de devam etmiş, günümüzde üç büyük Hıristiyan mezhebi tarafından kabul edilen "İznik-İstanbul İman Esasları" bu konsillerden sonra son şeklini almıştır.

İslâm Kaynaklarında İznik Konsili

İslâm kaynaklarında da İznik Konsili ve Ariusçuluk'tan tarih kitaplarında, el-mîlel ve'n-nihal türü eserlerde ve Hıristiyanlığa karşı yazılan bazı reddiyelerde kısaca bahsedilmektedir.⁴⁴

Mes'ûdî (ö. 345/956), hıristiyanların ilk konsili'nin İmparator Konstantinos tarafından İznik'te 318 piskoposun katılımıyla Arius'a karşı toplandığını belirtmiş⁴⁵; İbn Hazm (ö. 456/1064), Arius'un tevhide, İsâ'nın yaratılmış bir kul ve Allah'ın kendisi aracılığıyla göğü ve yeryüzünü yarattığı kelimesi olduğuna inandığını ve Roma İmparatoru Konstantinos zamanında yaşadığını ifade etmiştir.⁴⁶ Şehristânî (ö. 548/1153), Arius'un Allah'ın kadîm, Mesîh'in ise yaratılmış olduğunu söylemesi üzerine 313 din adamının Kostantiniye'de kırallarının huzurunda toplandıklarını bazı iman esaslarını belirlediklerini ifade etmiş, ancak "İznik-İstanbul İman

a.g.e., I, 450-453; Philip Hughes, *The Church in Crisis: A History of the General Councils 325-1870*, Image Books, New York 1964, s. 36-39; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, s. 120-121.

42 Kaynaklarda, İmparator I. Konstantinos'un İznik Konsili'ne katılmayan Kiliselere konsilde alınan kararları mektupla bildirdiği kaydedilmektedir. bk. Socrates Scholasticus, a.g.e., II, 13-17; Sozomen, a.g.e., II, 256.

43 IV. yüzyılın ikinci yarısında teslis anlayışının bir rüknü sayılan Kutsal Ruh hakkındaki tartışmalar çerçevesinde Makedanius ve Marathonius taraftarları Kutsal Ruh'un ulûhiyetine karşı çıkarak Ariusçu bir görüşe yaklaşmışlardır. Günümüzde Ariusçuluğun temsilcisi bulunmamakla birlikte Yahova Şahitleri'nin kristolojik görüşlerinin Ariusçular'inkine benzediği görülmektedir.

44 İslâm kaynaklarında İznik Konsili, yukarıda bahsedilen türden eserlerde ve nispeten sınırlı hacimde ele alındığı için ulaşılabilen kaynaklar bir sınıflandırmaya gidilmeden kronolojik olarak sıralanmak suretiyle kullanılmıştır.

45 Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcü'z-zehbe ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), y.y., el-Mektebetü't-ticâretü'l-kübârâ, 1964, I, 318.

46 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, Kahire 1317-21 → Beyrut 1406/1986, I, 48.

Esasları"nı aynen aktarmıştır.⁴⁷ Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (ö.626/1229) *Mu'cemü'l-buldân* adlı eserinde "Nikiyye" adıyla bahsettiği İznik'te, sadece, Hıristiyanlığın inanç esaslarının belirlendiği ilk toplantının İsâ Mesîh'in kendileriyle beraber olduğuna inanan 318 Hıristiyan kilise babasının katılımıyla gerçekleştiğini ifade etmekle yetinmektedir.⁴⁸

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise *Hidâyetü'l-hayârâ* adlı eserinde Arius'un görüşlerini özetle vermiş, İskenderiye piskoposu ile aralarında geçen münazaraları aktarmış, bu ihtilâflardan İmparator Konstantinos'un haberdar olması üzerine bütün patrik ve piskoposları davet ederek İznik'te bir toplantı tertip etmeye karar verdiğini belirtmiştir. Toplantıya 2000'in üzerinde piskoposun katıldığını, bunlardan sadece 318'inin oğlun bütün yaratılmışlardan önce babadan doğduğu, baba ile aynı tabiatı ve yaratılmamış olduğu görüşünde birleştiğini, Arius'u da görüşlerinden dolayı aforoz ettiklerini belirtmiştir. Aynı müellif, heyetin imparatora uyulması gereken usûl ve kurallara dair dört kitap takdim ettiğini bildirmiş, ancak bu konuda başka bilgi vermemiş, Paskalya bayramının tarihi ve rahiplerle ilgili birtakım kararların alındığını da kaydetmiştir.⁴⁹

İbn Kesîr (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eserinde Roma İmparatoru Konstantinos zamanında yaygın Hıristiyan anlayışa uygun olarak Hz. İsâ'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu iddia eden İskenderiye Piskoposu Aleksander ile Hz. İsâ'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna inanan Arius arasındaki ihtilaftan bahsetmektedir. İbn Kesîr'in aktardığına göre Arius söz konusu inancı sebebiyle kendisi ve taraftarlarının Kiliseye girmesine izin verilmemesi üzerine Aleksander ve arkadaşlarının Konstantinos'a şikayete gitmiş, görüşlerini delilleriyle birlikte ona arz etmiştir. İmparator, onun görüşlerini benimseyecek olduğunda etrafındakilerin karşı tarafın da dinlenmesi gerektiğini ileri sürmeleri üzerine Kudüs, Antakya, İskenderiye gibi önemli merkezlerin piskoposlarını bir toplantıya çağırmıştır. Hıristiyanların konsillerinin ilkinin teşkil eden bu toplantıya katılanların sayısı 2000'i geçmişti. Uzun süren tartışmalara rağmen görüş birliği sağlanamayınca imparator İskenderiyeli Aleksander'a uyan ve çoğunluğu teşkil eden 318 kişinin görüşünü benimsemiş, onlarla özel bir toplantı yaparak kılıcını ve mührünü onlara bırakmış, kendilerine destek vereceğini, görüşlerinin hakim olmasına katkıda bulunacağını vaadettiği. Onlar da kendisine secde etmişlerdir. İmparator Konstantinos söz konusu heyetten ahkâmla ilgili bir kitap hazırlamalarını, parlak yıldızların doğuş yeri olduğu için namazın doğuya yönelinerek kılınmasını hüküm haline getirmelerini, kiliselerinde heykel bulundurmalarını istemiş, onlar da kiliselerini heykelle değil de resimle donatmak hususunda imparatorla anlaşmışlardır. İmparator onlara vaadettiği gibi görüşlerinin yayılmasına yardım etmiş, muhaliflerini ise sürgün etmiş, dağıtmıştır.

47 Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Muhammed Seyyid Kılânî) Kahire 1961, I, 223.

48 Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1979, V, 333.

49 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecvibetü'l-yehûd ve'n-nasârâ* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1407. s. 259-262.

İbn Kesîr, İmparator Konstantinos'un himayesiyle Hıristiyanlığın güçlendiğini, ancak islahı mümkün olmayan bozulmalara da maruz kaldığını, büyüklerine atfen düzenledikleri bayramların çoğaldığını, teslis anlayışı, Hz. İsa'da gerçekleşen hulûl, lahût âlemi ile nasût âlemi arasında birlik bulunup bulunmadığı hususunda aralarındaki ihtilafların arttığını, Arius ve arkadaşlarının Hz. İsa'yı Allah'ın kulu ve elçisi kabul etmekle kurtuluşa ermeleriyle birlikte diğer Hıristiyan grupların onu Allah'ın oğlu saymakla küfre düştüklerini ve Ariusçular'a baskı yaptıklarını, memleketlerinden sürdüklerini kendi döneminde Ariusçu olarak bilinen kimsenin de kalmadığını eklemektedir.⁵⁰

Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö. 845/1442) ise hıristiyanların ilk konsillerinin İznik'te (Nikiyye) toplandığını ifade ettikten sonra konsili hazırlayan sebepleri şöyle aktarmaktadır: İskenderiye piskoposu Aleksander görüşlerini yanlış bulduğu için Arius ve taraftarlarını kiliseye sokmamış, onların yanlış inançlarını diğer piskoposlara da bildirmiştir. Bunun üzerine Arius durumu İmparator Konstantinos'a şikayet etmiş, o da Aleksander'ı ve ileri gelen din adamlarını huzuruna çağırarak tarafları dinlemek istemiştir. Arius da görüşlerini şöyle özetlemiştir: "Oğul yok iken baba vardı. Oğul sonradan yaratıldı ve babanın kelimesi oldu. O kelâm da sonradan yaratılmıştır. Baba yerde ve gökteki her şeyin yaratılmasını kelime olarak isimlendirilen oğla havale etti. O, babanın ona lutfüyle yaratıcı oğuldur. Bu kelime ete kemiğe büründü ve Mesîh oldu. Mesîh'in kelime ve beden olmak üzere iki anlamı vardır ki ikisi de sonradan yaratılmıştır". Bunun üzerine Aleksander "Bizi yaratana mı yoksa bizi yaratmayana mı ibadet etmek daha zorunludur?" şeklinde bir itirazda bulunmuş, Arius da "Tabii ki bizi yaratana ibadet etmek zorunludur." cevabını vermiş. Aleksander'in "Eğer senin dediğin gibi kendisi yaratılmış olduğu halde oğul bizi yaratmış ve ona ibadet etmek yaratılmış olmayan babaya ibadet etmekten daha zorunlu ise yaratıcıya ibadet küfür, yaratılmışa ibadet etmek ise iman olur. Bu da olabilecek en kötü durumdur." şeklindeki karşı cevabı Konstantinos'un hoşuna gitmiş ve Aleksander'a Arius'u aforoz etmesini emretmiştir. Aleksander kendisine emredilene yaptıktan sonra imparatorun diğer piskoposların da katıldığı bir toplantı düzenlemesini istemiş, imparatorun emriyle altı ay sonra İznik'te (Nikiyye) 2340 din adamının katılımıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Katılımcılar İsa hakkında farklı görüşlere sahiplerken 318 din adamı onun babadan doğmuş ancak yaratılmamış olduğu, babanın cevherinden cevher nurundan nur olduğu, oğulun Meryem'den alınan insanla birleştiği (ittihad) ve onun da Mesîh olduğu hususlarında görüş birliğine varmışlardır. İmparator toplantıda ortaya çıkan görüş farklılıklarına şaşırarak ve onlardan tartışarak bir sonuca varmalarını istemiştir. Sonuçta 318 din adamı belirtilen anlayışlarında ittifak ederlerken, diğerleri ihtilafa düşmüşler ve imparator onlara kılıcını ve mührünü takdim ederek destek vermiştir. Söz konusu heyet imparatora devlet adamlarının ve Kilisenin uymaları gereken kuralları içeren bir kitap hazırlamış, Arius ve taraftarlarını da aforoz etmiştir.

50 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Berut 1401/1981, I, 150-151.

Makrizî 318 kişilik bu heyetin hıristiyanlarca bilinen "inanç esasları"nı oluşturduklarını, oruç ibadetinin vaktini Fısih Bayramı'yla birleştirdiklerini, piskoposların evlenmelerinin yasaklandığını belirtmektedir. Konstantinos'tan sonra imparator olan oğlu Konstantios'un Ariuşçulara yakın davrandığı, onların görüşlerinin Konstantin, Antakya, İskenderiye Kiliseleri üzerinde tesirli olduğunu da bildirmektedir.⁵¹

Son dönem reddiye yazarlarından Rahmetullah el-Hindî (ö. 1306/1889), Hıristiyan kaynaklarında böyle bir bilgi bulunmamasına rağmen, İmparator Konstantinos'un emriyle Hıristiyan din adamlarının İznik'te 325 yılında Katolikler'in "deuterokanonik" olarak isimlendirdikleri kitapların kutsal metinler listesine alınıp alınmayacağını görüşmek üzere toplandıklarını ve bunların şüpheli kitaplar olarak kalmasına karar verdiklerini aktarmıştır.⁵²

Abdülahad Dâvûd (ö. 1349/1930) ise İznik Konsili'nde tevhid inancını savunan Arius'a baskı yapıldığı, İmparator Konstantinos'un emri üzerine meclisten 700'den fazla din adamının çıkartıldığı ve geri kalan 318 üyenin, oğul ile babanın aynı cevherden olduğunu kabul etmedikleri halde "Nikya Akîdesi" olarak bilinen metni imzalamak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Bir kütüphanenin alamayacağı kitap yığınları arasından seçilerek Ahd-i Cedîd'i oluşturan yirmi yedi kitabın listesinin de bu konsilde belirlendiğini, ayrıca rahipler hakkında alınan kararlardan bahsederek Kilise içinde bir hükümet şeklinin oluşturulduğunu halbuki bunun İsâ Mesîh'in öğretileriyle uyumadığını⁵³ ifade etmiştir. Abdülahad Dâvûd ayrıca İmparator Konstantinos'un henüz vaftiz olunmadan konsili düzenlediğini, onun ölmeden önce hasta yatağında Nicomedia Piskoposu olan dostu Eusebius tarafından vaftiz edildiğini belirtmiş, dolayısıyla konsilin Rûhulkudûs değil, hıristiyan dahi olmayan bir hükümdarın yönetiminde gerçekleştiğine dikkat çekmiştir.⁵⁴

İslâm kaynakları içinde İznik Konsili'nin ana hatlarıyla İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Kesîr, Makrizî ve Abdülahad Dâvûd'un eserlerinde tasvir edildiği görülmektedir. Doğrusu İbn Kayyim el-Cevziyye ve Makrizî'nin verdiği bilgiler de Hıristiyan kaynaklardakilerle epeyce uyumaktadır. Bu iki müellifin konsili hazırlayan dinî ve siyasî sebeplerden bahsetmeleri, akîde, Paskalya Bayramı ve Kiliseyle ilgili olarak alınan kararları Hıristiyan kaynaklarındakilere yakın ayrıntılarla aktarmaları dikkat çekicidir. İbn Kesîr'in konsil hakkında verdiği bilgiler Hz. İsâ'nın tabiatı hakkındaki tartışmalara hasredilmiş olmakla birlikte, diğer Hıristiyan ve İslâm kaynaklarında olmayan birtakım ayrıntılara da değinilmiştir. Abdülahad Dâvûd'un yaklaşımı ise daha çok konsilin meşruiyetini ve Hz. İsâ'nın öğretileriyle çelişik yönlerini sorgulamaya yöneliktir. Ona göre, konsil Rûhulkudûs'un kutsal himayesi altında değil, hıristiyan dahi olmayan bir hükümdarın baskısı altında gerçekleştirilmiş,

51 Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitâbü'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutai ve'l-âsâr*, Bulak 1270→Beyrut, Dârü Sâdir, ts., II, 485-487.

52 Rahmetullah el-Hindî, *İzhâru'l-hak*, Kahire 1406/1986, I, 243.

53 bk. Matta 20/25-27.

54 Abdülahad Dâvûd, *İncil ve Salib*, İstanbul 1329, s. 20-25.

Ariusçular'a da baskı yapılmıştır. Dinî ittifaktan ziyade zorla akîde ihdas olunmuştur. Ahd-i Cedîd'i oluşturan kitapların listesi de bu konsilde belirlenmiş, kiliseyle ilgili düzenlemeler de aslında İsa'nın öğretilerinde olmayan bir hükümet şeklini getirmiştir. Diğer kaynaklarda ise böyle bir konsilin gerçekleştiği ifade edilmiş, bir değerlendirmeye imkân tanıyacak seviyede bilgi aktarılamamıştır.

Sonuç

Hıristiyanların Havâriler Dönemi'nden itibaren yaşadıkları akîde problemlerinin IV. yüzyılda kilise içinde, özellikle Hz. İsa'nın tabiatı hakkında büyük bir ihtilafa dönüşmesi İznik Konsili'nin toplanmasının başlıca sebebinin teşkil etmiş görünmektedir. Ancak konsili toplayan irade siyasi olmuştur. Çünkü, 323 yılında İmparator Licinius'a galip gelerek Doğu Roma'ya da hakim olan I. Konstantinos'un imparatorluğun topraklarında gelişen bir dinî bölünmenin siyasi istikrarsızlığa sebep olabileceği yönündeki kaygısı kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir.

Öte yandan bu konsille birlikte Hıristiyanlık tarihinde bütün hıristiyanları bağlayacak olan iman esaslarının belirlenmesine ilk adım atılmış oldu. Çünkü "İznik İnanç Esasları" hıristiyanlar arasında akîde birliğini sağlayamadığı gibi, Ariusçuluğu da ortadan kaldıramamıştır. Nitekim Hıristiyanlık'ta inanç esasları tartışmaları sonradan gerçekleştirilen I. İstanbul (381), Efes (431) ve Kadıköy (451) konsillerinde de devam etmiş, günümüzde üç büyük Hıristiyan mezhebi tarafından kabul edilen "İznik-İstanbul İman Esasları" bu konsillerden sonra son şeklini almıştır. Bunun yanında sonradan bazı Protestan kiliselerinin kendilerine has inanç esasları belirledikleri de bilinmektedir.

Konsilde, Kiliseler arasındaki farklı uygulamaları ortadan kaldırmak için Pas-kalya bayramının tarihinin tespit edilmesi, dinî uygulamalarda birliğe gitme çabalarına da bir başlangıç teşkil etmiştir.

Kilise'nin yapılanmasıyla ilgili olarak alınan kararlar, idarî olarak Kiliseleri bir araya getiren ekümenik bir örgütlenmeyi başlatmış, Hıristiyan dünyası Roma, İskenderiye ve Antakya olmak üzere üç büyük patrikliğe ayrılmış, Kudüs'e de manevî ve tarihî üstünlüğü sebebiyle şeref payesi verilmekle birlikte, idarî olarak Antakya'ya bağlanmıştır. Öte yandan I. Konstantinos'un imparatorlukta sağladığı siyasi ve askerî birliği, kilisedeki örgütlenme neticesinde oluşacak dinî birlikle desteklemeyi hedeflediği, imparatorluktaki eyalet yönetimini patrikliklere ayırmak suretiyle kiliselere de uyguladığına dikkat çekilmektedir.⁵⁵

Müslüman âlimlerin konuya yaklaşımını öncelikle bir başka dinin tarihçesine seviyeli bir ilgi olarak değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Kesir ve Makrîzî'nin konsil hakkında verdikleri bilgilerin çoğunun tasvirî, itham ve değerlendirmelerden uzak ve aynı zamanda Hıristiyan kaynaklardakilerle paralellik arz etmesi, yaşadıkları dönemle konsilin toplanma tarihi arasında

55 bk. Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, s. 122-123.

geçen süre dikkate alındığında takdire şayan görünmektedir. Müslüman âlimlerin konuyla ilgilenmelerinin bir başka sebebi de genel Hıristiyan anlayışının aksine Arius'un İsa'nın yaratılmışlığını savunmuş olmasıdır.

Abdülahad Dâvûd'un konsilin meşruiyeti, Ariusçulara baskı uygulandığı ve ayrıca rahipler hakkında alınan kararlarla kilise içinde İsa Mesih'in öğretileriyle uyuşmayan bir hükümet şeklinin oluşturulduğu şeklindeki tespitlerinin çok yönlü olarak değerlendirilmesi mümkün olmakla beraber, Ahd-i Cedid'i oluşturan yirmi yedi kitabın listesinin ve Rahmetullah el-Hindî'nin Katoliklerin "deuterokanonik" olarak isimlendirdikleri kitapların kutsal metinler listesine alınıp alınmayacağına bu konsilde belirlendiği şeklindeki iddialarına, kendileri herhangi bir kaynak göstermedikleri gibi Hıristiyan kaynaklarında da yer bulmak mümkün görünmemektedir. Kaldı ki Hıristiyan kaynaklarda İncillerin çokluğu ve bunların bir kanonizasyon sürecini yaşadıkları da inkâr edilmemektedir⁵⁶. Abdülahad Dâvûd'un kutsal metinlerin kanonizasyonu ile ilgili kanaati bir iddia değilse farklı bir rivayete dayanıyor olmalıdır.

56 Kilise babalarından Origen'in (185-254) Matta, Markos, Luka, Yuhanna, Resullerin İşleri, Pavlus'un on üç mektubu, Petrus ve Yuhanna'nın birer mektubu ve Vahiy kitabının Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edildiğinden bahsettiği, kanonizasyonun fiilî olarak Kilise'nin kendi gelişim süreci içinde milâdî 150-200 yılları arasında şimdikine yakın bir şekil kazandığı, Ahd-i Cedid'in listesinin Grek Kilisesi'nde IV. yüzyılın ikinci yarısında, Latin Kiliselerinde ise Hippon (393) ve Kartaca (397) konsillerinde, İtalya ve Gaules'de V. yüzyılın başlarında tespit edildiği ve nihayet 1546'da tertip edilen Trente Konsili'nde bugünkü haliyle listenin resmen ilân olunduğu bilinmektedir (bk. *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church: Their Canons and Dogmatic Decrees* [ed. H. R. Percival, The Nicene and Post-Nicene Fathers, ed. Ph. Schaff-H. Wace], T & T Clark, Edinburg 1991, Second Series, XIV, 453-454).